

Neobyčejný život nejobyčejnějšího ptáka Slavkovského lesa

Pavel Jaška, AOPK ČR, Regionální pracoviště Správa CHKO Slavkovský les

Jak již název článku napovídá, pěnkava obecná (*Fringilla coelebs*) je velice běžným ptákem. Při mapování ptáků Slavkovského lesa byla zjištěna na úctyhodných 96,4 % monitorovacích bodů, tedy prakticky všude, kam jen vkročila noha ornitologa, což se žádnému jinému ptákovi nepodařilo (Řepa, úst. údaj). Pěnkava není běžná pouze ve Slavkovském lese. Hnízdní areál druhu zabírá celou Evropu, zasahuje až do Střední Asie a na sever Afriky. V ČR byla hnízdní populace odhadnuta na 4–8 milionů hnízdících párů (Šťastný et al. 2006). Velikost evropské populace je odhadována na 140–240 milionů hnízdících párů. V rámci celého areálu rozšíření žije zřejmě 0,5–1,4 miliardy jedinců (web1). Naprostá běžnost tohoto ptáka v našich končinách je bezesporu důvodem, proč se na život pěnkavy podívat poněkud z blízka.

Návrat ze zimoviště a utváření teritorií

Zimu tráví naše pěnkavy zpravidla na zimovišti v jižnějších částech Evropy. Pěnkavy ze Slavkovského lesa zimují s velkou pravděpodobností převážně v jižní Francii. Většina ptáků je zřejmě věrná svému zimovišti, nicméně někteří jedinci svá zimoviště mění. Zhruba 20 % českých pěnkav však zůstává na zimu u nás, a to v blízkosti svého hnízdiště. Často to bývají samci (Cepák et al. 2008). Při zimních návštěvách teritoria samci někdy zpívají. Tento zimní zpěv je však odlišný od zpěvu používaného v době hnízdění (Cramp et al. 1994). V průběhu února se pěnkavy začínají postupně přesouvat z nejvzdálenějších zimovišť. Také dochází k rozpadu zimních hejn, která se utvářela již od podzimní migrace.

Na hnízdiště přilétají ptáci v průběhu března a dubna (Cepák et al. 2008). Nejdříve přiletí samci. Na hnízdišti je tou dobou pořádně rušno. Přestože jsou pěnkavy převážně věrné svému starému hnízdnímu okrsku, každý samec se ze začátku snaží získat co největší teritorium. To však není udržitelné, neboť ptáků postupně přibývá, a tak musí samečci své naivní představy opouštět. Teritoria si vyznačují zpěvem. Nespárování samečci

▲ Samec pěnkavy obecné.

zpívají každých 7–15 sekund. Za hodinu je tak jeden pták schopen přednést svou písničku až 360 krát (Cramp et al. 1994). Za den pak zazpívá svou tři sekundy dlouhou písničku až čtyřtisíckrát (Veselovský 2001). Při vyznačování a obhajobě teritoria zpívají samci z vrcholků stromů a keřů. Mezi těmito místy často přeletují. Při zpěvu mají jasně viditelné bílé skvrny na křídle částečně skryté. To snad může souviset s obavou ze snadného zaměření vzdušným predátorem, jakým bývá zpravidla krahujec obecný (*Accipiter nisus*). Před tím než se teritoria ustálí, svádějí samečci o nejlepší vyvýšená místa dramatické boje, neboť právě ta vymezují vlastní teritoria. Při zjištění soupeře se domácí samec rozletí směrem k narušiteli hučivým letem s rychlým mácháním křídel. Přímé interakci může předcházet tzv. bojový zpěv. Pokud narušitel změní dosavadní pozici, domácí samec dosedne na jeho místo. Dochází k demonstraci

skvrn na křídlech a cvakání zobákem. V případě neodbytnosti narušitele narůstá agresivita. Tu signalizuje přikrčený postoj se sníženou hlavou staženou k tělu, peřím na hlavě jakoby uhlazeným a zobákem směřujícím na soupeře. Soupeřící jedinci přizvedávají nebo potřepávají křídla a ukazují bílé skvrny. Při tom může dojít k výpadům zobáky. Občas interakce vystupňuje i ve velmi tvrdý souboj, kdy ptáci padnou na zem a zde se v boji válejí zaklesnutí. Vzácně snad může dojít i k zabítí soupeře, což není překvapivé vzhledem k impozantnímu zobáku, který může být krutou zbraní. Pokud se soupeře podaří zahnat, rezidentní samec ho často pronásleduje a přitom zpívá. Mladí nezkušení jedinci při hledání teritoria často narážejí na staré ostrůvkové samce, a tak je pro ně získání přibytku nesnadné. Výsledná velikost teritoria se pohybuje přibližně kolem 0,7 ha. Čím je stanoviště vhodnější, tím je prostředí více žádáno a teritoria jsou menší a více nahloučená. Pro pěnkavu je určující přítomnost vyšších stromů, což je limitující v otevřené krajině. Obecně lze říci, že vyšší hustoty dosahují pěnkavy v listnatých a opadavých lesích (Cramp et al. 1994).

Námluvy a hnízdění

Samice se k samci přidává zpravidla až v době, kdy je jeho teritorium již řádně vyměřeno. Při sháňení samce samice prohledává stromy a ozývá se voláním. Po navázání kontaktu přistupují samičky k samcům bez větších rozpoků, zatímco samci spíše váhají. Po navázání kontaktu samička od samce odstupuje, přičemž se snaží docílit toho, aby ji následoval. Při tom začíná prozkoumávat jeho teritorium a potenciální hnízdiště. Upoutaný samec tedy často následuje samici. Při tom létá na nižší úrovni než ona, aby mohl dobře demonstrovat své bílé skvrny na křídlech. Když oba usednou, samec se k budoucí partnerce postaví bokem mírně přikrčen, naklání se k ní celým tělem a pravidelně na ni přes rameno pokukuje. Aby co nejlépe demonstroval skvrny, mírně pozvedává křídla. Následně začne zvedat křídla tak, aby si samička mohla dobře prohlédnout vybarvení samečkovy hrudi a boků. Křídlo na straně samice je zvednuté po několik sekund, přičemž samec na samici stále pokukuje. Při prezentaci se sameček může otáčet. V tom případě přizvedává to křídlo, které je blíže samici. Pak se uklidní, přeletí na jiné místo, kde své představení opakuje. Při tomto chování

▲ Samice pěnkavy obecné při podbízení se samci.

se samec ozývá zvláštním typem volání. V případě, že samice zůstává netečná, pokračuje samec ve svém předváděcím úsilí. Má-li neúspěch delšího trvání, přistupuje samec k napadání a pronásledování, případně se pokouší o kopulaci. Pokud však probíhá vše podle jeho představ, přechází z přikrčených postojů do postojů vzpřímených. V tomto okamžiku začíná dominantní pozici přebírat samice, která si ji udrží po celou dobu hnízdění. V průběhu intenzivních námluv se sexuální chování často střídá s agresí, která není cizí ani jednomu z partnerů. Jakmile je svazek utvrzen, samice se stává spolujednatelkou teritoria, které spolu se samcem brání. Oba brání teritorium se stejnou intenzitou. Samice často napadá cizí samice. Celkově se však zdá, že samec má jasnější představu o teritoriálních hranicích, a tak je v tomto úsilí poněkud přesnější. Partneri spolu mohou vydržet i více let. Samice vstupuje do fertilního (plodného) období asi 6–10 dní před naklazením prvního vejce. To je doba, kdy samec přestává zpívat a začíná samici intenzivně doprovázet, aby si zajistil otcovství (Hanski et Laurila 2010). Umístění a stavba hnízda je zcela záležitostí samice. Stavba trvá přibližně týden. Samec se v této době často pokouší o kopulaci. Samice nejprve samce napadá, pak o kopulaci přímo žádá. Sexuální podbízení je v páru spíše typické pro samice. Samec v této době kolem samice vzpřímeně, jakoby nabubřele poskakuje, načež dochází ke kopulacím. Před první snůškou je jich až 180 (až 6 za hodinu). Začátek kladení určuje teplota prostředí, nejvíce hnízd se objevuje na přelomu dubna a května. Naše pěnkavy mívají přibližně 3–5 vajec (Šťastný et al. 2011). Samice začíná sedět na konci snášení a samec opět nepomáhá. Jakmile začne

▲ Samice pěnkavy obecné na hnízdě s mláďaty.
Všechny kresby Eva Jašková.

samec inkubovat, samec aktivně proniká do sousedních teritorií za jediným účelem, aby zde kopuloval s družkami sousedů. K těmto vpádům však dochází i v době před fertilním obdobím vlastní samice. U cizích samiček samec o kopulaci žádání, na rozdíl od vlastní samičky (Cramp et al. 1994). Samičím není cizoložství také nikterak proti peří, neboť přibližně cca 8 % všech kopulací je s cizím samcem (Sheldon et Burke 1994). Velmi přibližně jedna pětina až polovina hnízd obsahuje alespoň jedno vejce zplazené s některým ze sousedů. V době inkubace partnerky již není otcovství samece ohroženo, a tak začíná zase zpívat. Samiče při inkubaci zpravidla nepomáhá a nekrmí ji. O vše se musí postarat sama. Přestože jsou pěnkavy v celku monogamní (se sklony k promiskuitě), tu a tam se objeví sameček se dvěma samičkami. K tomu může docházet, pokud se nová samička usadí v teritoriu páru a není vyhnána druhou samicí. Druhou možností je úhyn samečka nebo jeho dezerce od samice, která byla příliš agresivní. Jeho teritorium si pak může i se samičkou přivlastnit sousední samec. Pěnkavy hnízdí zpravidla dvakrát ročně. Pokud o první hnízdo z nějakého důvodu přijdou, může druhé hnízdění vytěsnit snůška náhradní. Náhradní hnízdo může samice začít stavět již 1–2 dny po opuštění prvního hnízda (Cramp et al. 1994).

Po přibližně 13 dnech inkubace se během 1–2 dnů líhnou mláďata. Na hnízdě jsou pak zhruba dalších 13 dní. Mláďata krmí v prvních dnech života samice, později se přidává i samec. Pokud

samice v této době usedne na další snůšku, přebírá péči o potomstvo konečně partner. Již čtyři dny před opuštěním hnízda mláďata trénují. Z nakladeného vajíčka se v našich podmínkách vyvede zhruba každé druhé mládě. Jedno mládě potřebuje v prvním dnu života asi 0,1 g potravy. V deseti dnech jsou to již skoro 4 g. Dospělá pěnkava spořádá denně až 7 g potravy (energeticky 10 g vepřové šunky), což je slušný výkon na 24 g vážícího ptáka. Mláďata jsou krmena především živočišnou potravou. Po vylétnutí rodiče mláďata ještě 2–3 týdny dokrmují. První lety jsou neohraňované a probíhají pod dozorem rodičů. Ti se snaží nekoordinované potomky směřovat do husté vegetace, kde je více bezpečí. Mláďata se osamostatňují přibližně po třicátém dnu života. Několik dní před opuštěním rodiště se již vypravují na potulky. V příštím roce se s velkou pravděpodobností usadí někde v okolí. Po čtyřicátém dnu života se mláďata sdružují do hejn (Cramp et al. 1994). Pokud jsou mláďata ještě na hnízdě, oba rodiče hnízdo intenzivně brání proti jiným druhům. Dochází k napadání vrbáčů, pěvušek, sýkor, sojek, ale i kukaček. Kukačka obecná (*Cuculus canorus*) představuje poněkud zvláštní nebezpečí, neboť může zneužít pěnkavy pro odchov vlastního potomka. Proti hnízdní parazitaci kukačkou se však pěnkavy umí bránit. Jsou totiž schopny rozpoznat až polovinu kukaččích vajíček ve svém hnízdě (Stoke et al. 2004). Pokud jsou při inkubaci samice rušeny nevitáním narušitelem (např. člověkem), mohou hnízdo nadobro opustit. Při nenadálém útěku z hnízda samičky padají přímo k zemi. Nízko nad zemí pak opouštějí bezprostřední okolí hnízda. Pokud jsou mláďata na hnízdě v ohrožení, ztichnou a přikrčí se. V jedenácti dnech jsou už schopna z hnízda aktivně unikat. Při napadení hnízda predátorem může toto zoufalé chování zachránit život alespoň některému ze sourozenců. Samec někdy předstírá zranění, aby odlákal případné predátory od mláďat. Předstírá někdy tak dokonale, že leží na zemi a nechá vetřelce přiblížit až na vzdálenost pouhého metru. I tak dochází k častým hnízdním ztrátám. Vejce i mláďata mohou vyplenit krkavcovití, veverky nebo kočky. Ztráty jsou největší u brzkých hnízd, která nejsou ještě ukryta v hustém listoví. Pěnkavy umí reagovat i na hrozbu v podobě predátorů, kteří mohou lovit dospělé jedince. Obzvláště silně

reagují na krahujce nebo sovu. Při jejich zjištění se pohybují kolem nebezpečného zvířete a opakovaně se k němu přibližují a vzdalují. Často dochází i ke střemhlavým útokům. Přitom se ozývají voláním. V přehledném terénu dávají přítomnost predátora najevo pocukáváním ocasu (Jones et Whittingham 2008). Samečci se dokonce umí poučit z předchozí zkušenosti, kdy čelili vzdušnému predátorovi, zatímco zpívali na vyvýšených místech. Po této zkušenosti se již tak nevystavují a zpívají v nižší části stromu (Krams 2001). Pokud pěnkavy čelí nenadálému útoku, volí okamžitý únik nebo tzv. zmrznutí, kdy se nehýbou a doufají, že si jich predátor nevšimne (Cramp et al. 1994).

Potrava a lovecké schopnosti

Pěnkava má oproti řadě jiných druhů jednu zásadní výhodu. Je velmi nevybíravá při shánění potravy. V zimních měsících se živí převážně semeny všech možných druhů rostlin. Nepohrdne semeny trav, dvouděložných rostlin, jehličnanů i listnáčů. Nepohrdne ani pupeny nebo ovocem. V teplejších obdobích roku se její jídelníček radikálně mění. Začíná totiž převládat potrava živočišná. Pěnkavy jsou výborní lovci, dovedou se přidržovat kůry jako šoupálek, lovit v letu jako lejsek nebo se v letu zastavit při sběru hmyzu z listů. Kořist je velmi pestrá od váček, motýlů, brouků, pavouků až po larvy chrostíků, které pěnkavy loví s ponořenou hlavou na dně potoků. Před konzumací hmyzu umně odstraní křídla a nohy. Při rojení dvoukřídleho hmyzu se při lovu může na jediném místě setkat značné množství pěnkav, které využijí příležitosti a poleptující nebožáky pronásledují až do podvečerních hodin. Obdobně se pěnkavy slétávají na smrky, aby hodovaly na kůrovcích při kůrovcových kalamitách. Zajímavé je, že pěnkavy nepoužívají při manipulaci s potravou nohy a ani v klecových experimentech nejsou schopny toto šikovné chování odkoukat. Podobně málo erudice prokazují při zimním krmení na krmítkách, kdy je pro dosažení potravy potřeba zavěsit se hlavou dolů. Tuto svou neobratnost kompenzují okrádáním druhů, které se krmít hlavou dolů dokáží (Cramp et al. 1994).

Tah a konec roku

Na sklonku léta a začátkem podzimu se k hejnům mladých ptáků přidávají již zcela přepelichaní staří ptáci a následně i další ptáci táhnoucí ze severnějších oblastí. Od září do konce října pěnkavy odlétají na svá zimoviště (Šťastný et al. 2011).

Migrace probíhá v několika vlnách a u jednotlivců souvisí s tukovými zásobami, které jsou nezbytné pro dalekou cestu. Během migrace se ptáci shromažďují na společná nocoviště, kde spolu mohou nocovat až tisíce pěnkav. Ptáci, kteří táhnou nejdříve, táhnou také nejdále. Samice táhnou často dál než samci. Při tahu sledují pěnkavy výrazné linie v krajině. Nelétají vysoko, aby se vyhnuly silnému bočnímu větru. V hejnu bývá poměrně těsně. Ptáci si drží odstup 5–20 cm, přičemž samice si bývají blíže než samci. Pěnkavy létají rychlostí přibližně 36–46 km/h. Na zimovišti čeká pěnkavy zcela nový typ nebezpečí, neboť některé národy jižní Evropy loví zcela zbytečně drobné pěvce pro přípravu místních kulinářských pokrmů. Některí jedinci však tuto nástrahu zdatně překonávají (Cramp et al. 1994). O tom svědčí i věk nejstarší známé pěnkavy, která se dožila téměř 14 let (Šťastný et al. 2011). ■

Literatura:

- Cepák J., Klvaňa P., Škopec J., Schröpler L., Jelinek M., Hořák D., Formánek J. et al. (2008): Atlas migrace ptáků České a Slovenské republiky. – Aventinum, Praha, 607 pp.
- Cramp S., Perrins C. M. et Brooks D. J. (1994): Handbook of the birds of Europe the Middle East and North Africa: the birds of the Western Palearctic. – University Press, 906 pp.
- Hanski I. K. et Laurila A. (2010): Variation in song rate during the breeding cycle of the chaffinch, *Fringilla coelebs*. – *Ethology* 92/2: 161–169.
- Jones K. et Whittingham M. J. (2008): Anti-predator signals in the chaffinch *Fringilla coelebs* in response to habitat structure and different predator types. – *Ethology* 114: 1033–1043.
- Krams I. (2001): Perch selection by singing chaffinches: a better view of surroundings and the risk of predation. – *Behavioural Ecology* 12/3: 295–300.
- Quinn J. et Cresswell W. (2005): Personality, anti-predation behaviour and behavioural plasticity in the chaffinch *Fringilla coelebs*. – *Behaviour* 142: 1377–1402.
- Sheldon B. C. et Burke T. (1994): Copulation behavior and paternity in the chaffinch. *Behavioral Ecology and Sociobiology* 34/2: – 149–156.
- Stokke B. G., Rudolfsen G., Moksnes A. et Roskaft E. (2004): Rejection of conspecific eggs in chaffinches: The effect of age and clutch characteristics. – *Ethology* 110: 459–470.
- Šťastný K., Bejček V. et Hudec K. (2006): Atlas hnízdního rozšíření ptáků v České republice. – Aventinum s. r. o.: 463 pp.
- Šťastný K., Hudec K., Albrecht T., Bejček V., Bureš S., Cepák J., Čapek M. et al. (2011): Fauna ČR Ptáci 3/II. – Academia Praha, 1189 pp.
- Veselovský Z. (2001): Obecná ornitologie. – Academia.: 358 pp.
- web1: BirdLife International (2015): Species factsheet: *Fringilla coelebs*. <http://www.birdlife.org>